

«товариші» — власники майстерень. Вони обирали цехмістра і скарбника цеху, спільно розв'язували економічні й побутові проблеми. Цехи несли корпоративну відповідальність за сплату податків, якість виробів та регулювання виробництва певного продукту.

У містах зі строкатим у національному відношенні населенням мешканці міста об'єднувались у національно-релігійні громади, які початково виникали на конфесійній основі і гуртувались довкола національних церков. У Львові існували українські братства, вірменська громада, єврейський кагал. У Кам'янці-Подільському поряд існували три магістрати — польський, вірменський і руський (український). У більшості міст Галичини і Західного Поділля основні економічні та політичні позиції займали поляки.

Цехи і національно-релігійні громади формували мережу самоврядних об'єднань, спрямованих на задоволення потреб міщан. Вони діяли автономно від державної і міської влади. У цьому відношенні до певної міри можна твердити, що в містах існували елементи громадянського суспільства.

Міське самоврядування було найбільш яскравою ознакою європейської політичної системи, привнесеної на Україну через Польщу. У порівнянні з містами Західної Європи, магдебурзьке право в містах України мало обмежений характер. Водночас ця інституція мала демократичні механізми розв'язання місцевих проблем. Міське самоврядування легко прижилося на українських землях, оскільки наклалося на місцеву традицію самоврядування населення. За образним визначенням, Європа закінчувалась на сході там, де було останнє місто з магдебурзьким правом. На карті Європи такими були міста українського Лівобережжя.

6. Становлення козацької організації

Унікальним явищем в політичному житті українських земель стала Запорозька Січ. Історично цей термін вживався і вживається у кількох значеннях. У найвужчому розумінні — це укріплення, головна фортеця українських козаків на нижньому Дніпрі, за порогами. Поряд з тим, Запорозька Січ — це територія, підконтрольна козакам і фактично незалежна від влади Польщі і Кримського ханства. І третє, найширше значення терміна — це козацька військово-політична організація, яка мала власну територію і структури управління нею і козацтвом в цілому. В цьому сенсі вживалися також терміни «Кіш» і ще ширше — «Військо Запорозьке низове» або «Військо Запорозьке».

Початково Запорозька Січ утворилась як військовий форпост молодого козацтва. Вона виникла на межі Дикого Степу, на широкій дніпровській заплаві, відомій під назвою Великого лугу (нині покритий водами Каховського водосховища). Дніпровські протоки та острови становили надійний природний захист від татар. На островах було зручно будувати

укріплення і тому майже всі Січі, які кілька разів змінювали своє місце розташування, були саме на цій території.

Запорозька Січ як організація формувалась з дрібних ватаг козаків, котрі займалися боротьбою проти татар і турків та промислами (насамперед рибним). Потужний поштовх до формування Січі дав князь Дмитро Вишневецький, який присвятив своє життя боротьбі проти татар і при цьому опирався на «козакуюче» населення Придніпров'я. Закладений ним замок на острові Мала Хортиця справедливо вважається прообразом козацької Січі.

Для козацтва важливим було те, що князь належав до правлячої еліти країни. Він на рівних спілкувався з правителями Литви, Польщі, Московії, Туреччини і Криму, що сприяло усвідомленню козацтвом свого значення у міжнародних відносинах. Завдяки походженню і надзвичайній активності князь мав всі ознаки харизматичного лідера. Це полегшило об'єднання розпорошених козацьких ватаг в одне ціле. Героїчна смерть Вишневецького породила не тільки відому народну пісню, але й освятила його життя і здійснені ним заходи. Тому можна твердити про особливе значення Дмитра Вишневецького для початкової історії козацтва.

Князівський вплив на становлення Січі простежується і далі. У 1580-х роках лідерами низового козацтва були Богдан і Остафій Ружинські. Проте після них запорозьке козацтво вже стало обирати лідерів лише з власного середовища.

Традиція виборності керівників усіх рівнів стала яскравою ознакою демократичності українського козацтва. Структура органів влади на Січі до середини XVII ст. була дуже простою. На чолі козацької організації стояв кошовий отаман, а його найближче оточення — січову старшину — становили писар, суддя і осавул. Січове товариство ділилось на «курені» на чолі з отаманами. Під час військових дій керівництво великими підрозділами здійснювали полковники і гетьмани.

Інститут козацьких гетьманів став формуватись з кінця XVI ст. Термін «гетьман» прийшов в Польщу і Литву з Чехії, а туди потрапив з Німеччини. Посада гетьмана як командуючого військами з'явилась у Польщі і Литві на початку XVI ст. У козацькому війську назва «гетьман» з'являється починаючи з 1580-х років. Спочатку вона була неусталеною, синонімом терміна «старший». Тривалий час гетьманами називали командирів великих козацьких з'єднань чисельністю кілька тисяч осіб, які складалися з кількох полків. Тому одночасно могли діяти два-три гетьмани, яких обирали на час походу. При цьому на Запорозжі, яке традиційно вважалось центром козацтва, продовжував залишатись «старший» Війська Запорозького. Тому остаточне формування інституту гетьманської влади як вищої влади над козаками відноситься вже до часів Богдана Хмельницького.

Січова організація претендувала на керівництво всіма українськи-

ми козаками. Однак майже від початків формування козацтва існував його реальний поділ на дві частини — запорозьке і городове. Вони були близькими між собою, але все ж відмінними не тільки за місцем проживання, але й за соціальним складом і функціями.

Якщо Запорозьку Січ можна назвати постійним козацьким гарнізоном (не випадково на Січ не допускали жінок), то городове козацтво було територіальним козацьким військом. Городові козаки проживали у містах, містечках, селах і хуторах і у мирний час займалися різними видами господарської діяльності. Особи, які визнавали себе козаками, з початку XVII ст. об'єднувались у сотні, а потім у полки, які формувались за територіальним принципом. Початкове призначення цих об'єднань полягало у тому, щоб за потреби швидко мобілізувати козаків, які проживали на певній території.

Створення територіальних козацьких полків було новим явищем в адміністративному устрої України. Вони з'явилися в перші десятиріччя XVII ст. та існували паралельно з державними адміністративними структурами — воєводствами і староствами. Власне, спочатку територіально вони відповідали староствам. Владі козацьких полковників і сотників підкорялися тільки козаки. Однак їхні функції були не тільки військовими. Оскільки за козацтвом були визнані права на власний суд, полкові і сотенні суди здійснювали судочинство і захист козаків від порушень їхніх прав. У цій сфері козацькі громади часто вступали в конфлікт з державною владою, яка була в руках магнатів.

Особливе значення для подальшої долі козацтва мала та обставина, що владу козацтва стали охоче визнавати представники інших станів. Збільшилась і кількість тих, хто переходив до лав козацтва. Населення вбачало у полкових адміністраціях альтернативні органи влади, здатні захистити їхні інтереси. Якщо Запорозька Січ була центром козацтва, то мережа полків формувала територію, на яку поширювалась козацька влада.

З початку XVII ст. на Придніпров'ї встановилось фактичне двовладдя, з усіма наслідками, які породжує таке явище. Польські політики з тривогою писали, що населення не визнає старост і воєвод, що «вся влада в руках у козаків» і вони «творять свою Річ Посполиту». Зрозуміло, двовладдя не могло тривати вічно. Склався об'єктивний конфлікт різних адміністративних структур, який наклався на соціальний конфлікт між козацтвом і владою та верхівкою панівного класу. Оскільки козацтво було станом військовим, це постійно загрожувало збройним протистоянням, що неодноразово і ставалось у формі козацьких повстань 1625 р., 1630–1631 рр. і 1537–1638 рр.

Узгодження інтересів з польською владою досягалось шляхом 1) укладання реєстру козаків, які мали право користуватись козацькими правами; 2) визнання владою реєстрового козацького війська, яке було під контролем уряду. Реєстрове козацьке військо мало від 6 до 8

полків з чисельністю кожного полку в одну тисячу осіб. Реєстрове козацтво дійсно було більш лояльним до уряду, ніж козацтво запорозьке. Після придушення козацьких повстань його старшини не обирались, а призначались урядом. Проте це не змінювало суті справи і не усувало причин конфлікту, який після повстань набував прихованих форм, але не міг бути розв'язаний.

Разом з тим навіть досить слухняна реєстрова полкова адміністрація привчала населення до існування козацької системи влади. Тому в майбутньому перехід до козацької моделі державної влади відбувся без будь-яких ускладнень в організаційному плані. Сформовані на початку XVII ст. полки були паростками нової козацької держави.

Важливо відзначити, що необхідність організації окремо козацького війська, окремого прикордонного стану і окремої автономної території під владою козаків усвідомлювалась багатьма сучасниками. Цей захід розглядався як ефективний спосіб організації захисту від татар і водночас як спосіб впорядкування козацтва, а отже, і встановлення контролю над ним³².

Елементи такого автономного існування козацтва були закладені уже у перших козацьких реформах. Однак найбільш чітко такі ідеї були висловлені в 1590-х роках, у пропозиціях козацького старшого Семерія Наливайка і київського католицького біскупа Йосифа Верещинського. Останній виклав ідею створення окремого козацького князівства за Дніпром, на межі з татарськими і московськими землями. Ідея Верещинського полягала у тому, що козаки мають бути організовані на зразок рицарського ордену, з внутрішньою автономією, відповідними правами та обов'язками. Вони мали поділятися на територіальні полки на чолі з гетьманом³³. Наливайко і Верещинський, на відміну від польських політиків, не тільки зрозуміли об'єктивність процесів, які відбувалися на Придніпров'ї, але й дали найбільш прийнятні способи їх врегулювання з точки зору інтересів суспільства. Інша річ, що, як це здебільшого буває, політики не прислухались до голосу аналітиків.

Що ж до Верещинського, то його проекти слід визнати блискучим зразком політичного прогнозування. Католицький біскуп запропонував створити козацьку автономію за півсотні років до повстання держави Богдана Хмельницького. А Лівобережна Гетьманщина, яка сформувалась в роки Руїни, здавалося б, через випадкові обставини, займала територію, запропоновану для козацтва Верещинським.

7. Політична культура

Люблінська унія і перехід українських земель до складу Польщі мали велике значення для розвитку політичної культури української еліти³⁴. На початку польського панування українська знать була свідомою свого значення і не мала комплексів меншовартості. Показовим у цьому